

Heiligenverering is binnen de Rooms-Katholieke Kerk van alle tijden. Tijdens het werken aan mijn bachelorscriptie Nederlands kwam ik daarvan mooie voorbeelden tegen in een onbekend handschrift over Barbara. Enige tijd later onderzocht ik voor de studie kerkmuziek de rituelen die er in deze tijd met Barbara verbonden worden. Barbara blijkt nog springlevend. Dit artikel geeft een korte samenvatting van beide onderzoeken en een inkijk in een aantal bijzondere rituelen.

Barbara van Nicomedie

Patrones van de stervenden, behoedster van mijnwerkers en tunnelbouwers

Hans van Haeften

DE UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK VAN LEIDEN herbergt een schat aan oude manuscripten, waarvan vele nog nooit zijn beschreven, laat staan getranscribeerd en uitgegeven. Het handschrift met de signatuur BPL 2708 werd geschreven in 1466 in het Zijklooster te Haarlem. Dit klooster lag aan de Zijlstraat maar werd al in de vroege zeventiende eeuw afgebroken.

De tekst bestaat uit verschillende heiligenlevens en wonderen, maar de meeste ruimte is gereserveerd voor Barbara. Zoals gebruikelijk bij heiligenlevens begint dit deel met een levensbeschrijving, en eindigt het met postume wonderen.

Het leven van Barbara

Barbara werd geboren in de tweede eeuw na Christus en groeide op tot een mooie jonge vrouw. Haar vader Dioscurus was een fervente christenvervolger. Omdat hij bang was om zijn dochter te verliezen aan een huwelijk, sloot hij haar op in een toren.

Barbara blijkt een ijverige studente en neemt in haar torenkamer veel tijd om te studeren. Ze bestudeert de Griekse en Romeinse filosofie en bedenkt op eigen kracht dat er één God moet zijn. Om hier meer over te weten correspondeert ze met de kerkvader Origenes, die haar inleidt in het christelijk geloof. Barbara wil graag christen worden en zich laten dopen, maar zij kent geen priesters en zit bovendien opgesloten. Daarom bidt zij om een oplossing, waarop Johannes de Doper aan haar verschijnt en haar doopt.

Haar vader geeft de opdracht om in haar toren twee ramen te bouwen en gaat op reis. Barbara vraagt de werklui echter om er drie ramen van te maken om daarmee de drie-eenheid uit te beelden. Als haar vader weer thuiskomt en achter de bedoelingen van Barbara komt, wordt hij woedend en stormt met getrokken zwaard op zijn dochter af. Op dat moment bidt Barbara om bescherming – niet omdat zij bang is voor de dood, maar omdat zij haar vader wil behoeden voor een ernstige zonde. De verhoring blijft niet uit: zij wordt onmiddellijk verplaatst naar een rotsspleet op een berg zodat ze beschermd is voor haar vader. Haar vader vindt haar echter terug en brengt haar voor de rechter. Zij wordt een paar keer

gemarteld, maar herstelt steeds weer en wordt na iedere marteling zelfs nog mooier dan ervoor. Uiteindelijk wordt zij door haar vader eigenhandig onthoofd, waarna hij dodelijk wordt getroffen door de bliksem.

Patrones

Na haar dood wordt Barbara onder andere vereerd als patrones van een zalige dood en als beschermheilige van artilleristen, klokkengieters en klokkenluiders (vanwege haar verblijf in de toren), mijnwerkers en tunnelbouwers (vanwege haar verblijf in de grot) en van de brandweer en elektriciens (vanwege de blikseminslag op haar vader).

De meeste van deze patroonschappen gaan terug op de gewoonte haar aan te roepen voor 'een zalige dood', dat wil zeggen het afwenden van een onvoorbereid sterven, zonder de mogelijkheid te biechten en de sacramenten te ontvangen. Eén van de meest spectaculaire verhalen daarover is het wonder met de tong. De hoofdrol is weggelegd voor een of andere nietsnut die volgens de vijftiende-eeuwse beschrijving 'levede als een varken ende en was nyemants vrient dan sijn keel ende sijn buuc; mit eten ende mit drincken volde hi alle daghe sinen buuc'. Op een dag vliegt zijn huis in brand, maar door zijn dronkenschap kan hij zichzelf niet redden en komt om in de vlammen. Wanneer een werkmans meer dan een jaar later op dezelfde plek een nieuw huis wil bouwen, hoort hij een stem die van de verbrande man blijkt te zijn. 'Die werkmans seide: "Hoe mach dat wesen? Want die man die du segste dattu biste, is hier te pulver verbrant." Die stemme sprac tot hem: "Du segste waer. Ic was, doe te mael verbrant was, uutghenoemen die tonghe. Alleen die noch leeft ende noch onghequest is ende si en mach niet sterven sonder ghewaere biecht, ende sonder ontfanghinghe des lichaems ons Heren Jesu Christi. Want al ist dat ic alle mijn leefde daghe rokeloes ende beestelic gheleefde hebbe, ic en heb nochtan niet ghelaten. Ic en heb daghelics mijnre vrouwen sinte Barbaren enighen sonderlinghen dienst ghedaen, al wast cleyn. Ende daer om heeft si mit haren waerdighen ghebede van onsen Heer Jesu Christi voer mi verworven dat hi mi sparen soude ende mijns ontfermen.'"'

De werkmans haalt er een pastoor bij, tot wie de tong biecht. De pastoor dient de tong de hostie toe, waarna de ziel van de man wordt opgenomen in de heerlijkheid. De tong zelf verdwijnt, evenals de rest van het lichaam, waarmee de eucharistie nog mysterieuzer wordt dan deze al was.

Het Zijklooster te Haarlem

Het Zijklooster in Haarlem, waar het handschrift werd geschreven, stond sterk onder invloed van de Moderne Devotie, een opwekkingsbeweging onder leiding van Geert Grote. Aan het begin van de veertiende eeuw ontstond de vrouwen-gemeenschap die via de orde van de Tertiariissen zou overgaan tot de Augustijnen van het Zijklooster in Haarlem.

Het kloosterleven was druk; naast de zeven getijden van het officie waren er ook de gezamenlijke maaltijden en tijd voor zelfstudie. Tijdens de maaltijd was het de gewoonte om voor te lezen uit een heiligenleven, waar ook tijdens de zelfstudie uit gelezen kon worden.

Zelfstudie diende in de eerste plaats om devoot bezig te zijn en jezelf van de wereld af te keren. Welk werk specifiek werd bestudeerd deed er minder toe. Toch zullen de zusters de levens van de heiligen goed hebben bestudeerd om ze te kunnen navolgen. De geloofshelden van het Oude Testament wezen vooruit naar Christus, de heiligen wezen naar Hem terug. Dus wie deze heiligen navolgde, volgde uiteindelijk Christus zelf na.

Barbara's leven verdiende op verschillende manieren navolging. Zo bleef Barbara maagd, wat ook voor de zusters de bedoeling was. Barbara zat in een toren opgesloten, de zusters in het klooster; Barbara studeerde hard, de zusters ook, en ondanks tegenslag bleef Barbara volharden. Alleen de lichamelijke martelingen bleven de zusters bespaard.

De heilige Barbara, afgebeeld met kelk en hostie.
Ontwerp voor een gebrandschilderd raam, Hans Holbein de Jongere, ca. 1520

Heiligheid

Het is hierboven steeds gegaan over de heilige Barbara, wat misschien enige toelichting verdient. Heiligen zijn geen 'heilige boontjes', maar heelmakers. Het zijn mensen die meer brokken hebben gelijmd dan veroorzaakt, en daarom navolging verdienen. Het voornaamste doel van de heiligenverering is het verhaal levend te houden. Dat kan door de verhalen te vertellen en door beelden, schilderijen en relikwieën te bewaren. Dan hoeft een relikwie niet eens 'echt' te zijn. Aan een heiligverklaring gaat een lange weg vooraf. Als eerste is er een onderzoek van de kerk nodig over het leven van de kandidaat. Dit moet uitmuntend zijn. Als er vervolgens sprake is geweest van een wonder of martelaarschap kan een persoon zalig worden verklaard. Is er een tweede wonder gebeurd, dan ligt de weg

open naar de heiligverklaring. De noodzaak van wonderen bij een heiligverklaring heeft geleid tot een uitgebreide beschrijving van die wonderen, vaak in aparte hoofdstukken, na de levensbeschrijving van

een heilige. Met deze postume wonderen kon elke twijfel omtrent iemands heiligheid worden weggenomen. In deze beschrijving is vaak ook een verschijning van de heilige of een speciale genezing na een gebed tot die specifieke heilige opgenomen.

Als direct gevolg van het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965) werden alle heiligen waarvoor niet genoeg historisch bewijs was, van de kalender gehaald. Dit lot was ook Barbara beschoren. Uit de officiële kalender schrappen is echter niet hetzelfde als verbieden. De namen van deze geschrapte heiligen blijven daarom vermeld in *martyrologia*, en verering blijft toegestaan. Bovendien hebben afzonderlijke bisdommen de vrijheid om een heilige wel te blijven gedenken. Barbara was voorafgaand aan het concilie een bekende heilige, en werd na het concilie niet vergeten.

Barbara en tunnelbouw

Daarvan zijn een paar recente voorbeelden te geven. In maart 2010 werd in Amsterdam, bij het Centraal Station, begonnen met het boren van een tunnelbuis voor de Noord-Zuidlijn. Op de elfde van die maand werd een klein ritueel gehouden om de twee boormachines in te zegenen. Deze inzegening heeft veel media-aandacht gegenereerd.

De vraag voor de inzegening van de boormachines kwam vanuit het bouwbedrijf zelf. Het werk aan de Noord-Zuidlijn wordt gedaan door twee Duitse bedrijven waar veel katholieken werkzaam zijn. Bij de inzegening waren de Amsterdamse deken Ambro Bakker en een Duitse pastor aanwezig. Voor deze inzegening was veel media-aandacht, maar dat kwam vooral omdat het om de Noord-Zuidlijn ging, waarvan alles op de voet gevolgd wordt.

Het ritueel van de inzegening bestond uit een paar onderdelen: bij de ingang van de tunnel werd een beeldje van Barbara geplaatst, dat vervolgens met wijwater werd besprenkeld. Vervolgens werden de namen van de boren onthuld: De Gravin en Noortje. De boren werden ook met wijwater besprenkeld. Tijdens de inzegening sprak de Ambro Bakker een gebed uit. De tunnelpatin, de peetmoeder van de boorders, doopte de boren met een fles champagne. Daarna zong een kinderkoortje het mijnwerkerslied 'Glück Auf'. Bij elkaar duurde het ritueel nog geen vijf minuten. Ook al was het een kort ritueel, er waren zeker vierhonderd mensen aanwezig, waarvan vijftig van de pers.

Over dit ritueel mocht ik deken Ambro Bakker een paar vra-

gen stellen. Een inzegening moet volgens hem niet gezien worden als een levensverzekering of als garantie, maar als het tegenovergestelde van vervloeken. Vervloeken is iemand omlaag praten, zegenen is iemand omhoog praten. Een inzegening van een boormachine kan niet goed zonder heilige, alleen al omdat de tunnelbouwers er zelf naar vragen. De tunnelboren van de Westerscheldetunnel werden ook ooit ingezegend. Deze inzegening vond plaats in 1999 en verliep in grote lijnen hetzelfde als de inzegening van de

Koempelmis. Foto: Wim Koops

keeg Barbara op 4 december –haar feestdag– geen bijzondere aandacht. Volgens de tunnelbouwers werd de bouw sindsdien geplaagd door tegenslagen. Ook de projectleider van de westelijke tunnel gaf toe dat het overslaan van een Barbara-viering vragen om moeilijkheden was. Sinds hij Barbara kent, laat hij haar naamdag niet meer ongemerkt voorbij gaan. Na het eerste jaar van de bouw werd elk jaar op 4 december in de tunnel een Barbara-mis gevierd. Tijdens de mis op 4 december 2000 werd ook het volgende Barbara-lied gezongen:

Sankt Barbara, oh geb doch acht,
auf jeden in dem Tunnel-Schacht.
Beschütze alle, die unter Tage die Arbeit tun.

Barbara en mijnbouw

Naar aanleiding van de zegening van de boormachines in de Noord-Zuidlijn reisde het tv-programma *Man bijt hond* af naar Limburg om daar Frits Aelmans, een ex-mijnwerker, te interviewen. Het blijkt dat in alle Limburgse mijnen beelden van Barbara aanwezig zijn en dat de mijnwerkers haar allemaal kennen. Volgens Aelmans heeft het inzegenen van een boormachine zeker zin, omdat de tunnelbouwers en de architecten er waarde aan hechten. Of het helpt is vraag twee, 'je moet er namelijk wel in geloven.' Persoonlijk heeft Aelmans ervaren dat het vereren van Barbara zeker zin heeft. Ooit was tijdens zijn mijnbouwwerk een tunnel ingestort waardoor hij uren alleen in het donker zat opgesloten. Zijn innige smeekbede tot Barbara werd

Noord-Zuidlijn. De inzegening werd gedaan door een pastoor en bij de ingang van de tunnel werd een beeld van Barbara geplaatst. Dat jaar

Het beeldje van Barbara in de tunnel van de Noord-Zuidlijn.

verhoord. Na vierentwintig uur werd hij weer veilig boven de grond gehaald. Volgens hem kan Amsterdam dus rustig slapen, want Barbara zorgt ervoor dat er geen ongelukken gebeuren.

Overigens is de Barbaraverering in Limburg van tamelijk recente datum. Vanouds was namelijk *Catharina* de beschermheilige van de Nederlandse mijnwerkers. Pas aan het begin van de twintigste eeuw brachten mijnwerkers uit Polen en Slovenië Barbara mee, waarna zij de populairste beschermheilige werd. Op den duur werd in Limburg 4 december een officiële vrije dag voor mijnwerkers. In 1951 werd in Geleen een Barbarabeeld onthuld.

Het waren gouden tijden voor Barbara, in 1949 werd namelijk ook de fanfare St.-Barbara opgericht. Standplaats van deze fanfare was Kerkrade. Omdat veel bewoners van Kerkrade mijnwerkers waren, werd besloten om de fanfare naar Barbara te noemen, in de volksmond werd het de Berb.

Sluiting

Vanaf het begin van de jaren zestig werden aardolie en aardgas de belangrijkste energiebronnen, waardoor de kolenmijnen niet langer nodig waren. Dit liep uit op de sluiting van alle mijnen; de laatste twee mijnen werden in 1974 gesloten. De arbeiders kwamen op straat te staan, en Barbara leek vergeten, althans tot het jaar 2000. In dat jaar werden namelijk de eerste reünies voor mijnwerkers –koempels– georganiseerd. Men haalde herinneringen op en herdacht de 1.277 ondergronds omgekomen koempels en de 252 mannen die bovengronds omkwamen. Hierbij werd ook Barbara herdacht. Sindsdien organiseert Wim Schoenmaekers samen met een aantal andere oud-mijnwerkers op iedere derde zondag in de maand een mis in de Sint-Antonius-van-Padua-parochiekerk van Heerlen, destijds speciaal gebouwd voor de mijnwerkers. Hierin heeft Barbara een grote rol. Rond de feestdag van Barbara worden ook in andere plaatsen koempelmissen georganiseerd. Tijdens deze missen dragen de oud-mijnwerkers vaak hun oude pak, worden de helmen als collecteschaal gebruikt, staan er mijnlampen in de kerk en wordt het lied van Barbara gezongen. De wegzending gebeurt met de mijnwerkersgroet: 'Glück auf'.

De liturgie van 4 december

In tegenstelling tot de Rooms-Katholieke Kerk, viert de Oud-Katholieke Kerk nog steeds Sint-Barbara. In het *Directorium voor de Oud-Katholieke Kerk* staat voor 4 december 2009 het volgende voorgeschreven:

4 december. *H.-Barbara, maagd en martelares, patrones van de parochiekerk te Culemborg.*

Introïtus: Oud-Katholiek Gezangboek 419

(Psalm 119, 95-96 en 1)

Eerste schriftlezing: Jezus Sirach 51, 1-12

Graduale: Psalm 16 (5-11)

Tweede schriftlezing: Openbaring 7, 13-17

Alleluia: Oud-Katholiek Gezangboek 430 (Ps. 126, 5-6)

Evangelie: Lucas 12, 4-12

Het Gloria ontbreekt, aangezien 4 december in de advent valt. De lezingen hebben allemaal te maken met volharden tijdens martelingen. Jezus Sirach 51 is een loflied na een bevrijding uit benaauwenis, in Openbaring 7 wordt beschreven hoe de gelovigen na het doorstaan van verschrikkingen in witte kleren naar Gods troon worden geleid. Lucas 12, 4-12 is een oproep van Jezus aan zijn vrienden om niet bang te zijn voor mensen die het lichaam kunnen doden maar de geest niet. Tevens is het een oproep tot vertrouwen als ze voor het gerecht worden gesleept; de Heilige Geest zal ze de juiste woorden ingeven. Het verband tussen deze teksten en het leven van Barbara is duidelijk, ook zij werd gemarteld en hield vol.

Barbara buiten het ritueel

Zoals uit bovenstaande voorbeelden blijkt, zijn er nog steeds veel rituelen waarin Barbara een rol speelt. Ook buiten het ritueel duikt Barbara op verschillende plaatsen op. In Sint-Niklaas in Vlaanderen bijvoorbeeld is het bier 'St.-Barbara' te krijgen. Dit bier wordt geproduceerd speciaal voor brandweermannen, het is namelijk 'dorstblussend bier met een vurige smaak'. Barbara is immers ook schutpatrones van brandweermannen.

Barbara blijkt zelfs onder protestanten enige bekendheid te genieten. Op een anoniem schilderij uit ca. 1750 in de Evangelische Kirche te Holzkirch bij Ulm in Zuid-Duitsland staat Barbara afgebeeld die de kerkleden aanmaant tot deelname aan het avondmaal.

Concluderende opmerkingen

Voor protestanten misschien een verrassender conclusie dan voor katholieken, maar de heiligenverering rond Barbara is nog steeds springlevend. Rondom haar verering vinden verschillende rituelen plaats, in wezen liturgie in een bijzondere context. Het zijn geen dode rituelen, vooral onder de tunnelbouwers is het enthousiasme groot. Het lijkt hier ook echt om Barbara te gaan en niet om het ritueel op zich. Datzelfde geldt voor de koempelmissen. Deze bijeenkomsten bieden troost omdat het samenkomsten zijn, maar Barbara is er een onmisbaar onderdeel van. Ritualiteit en liturgie blijken steeds weer te voldoen aan een diepe behoefte. •

Bronvermelding:

Gedrukte bronnen:

Dijk, Mathilde van: *Een rij van spiegels. De Heilige Barbara van Nicomedia als voorbeeld voor vrouwelijk religieuzen* (diss. Groningen). Hilversum, 2000.

Directorium voor de eucharistievieringen en het getijdengebed op alle dagen van het jaar 2009/2010 volgens het Kerkboek van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland. Krommenie, 2009.

Engen, Hildo van: *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne Devotie*. Hilversum, 2006.

Gonnet, C.J. [toel. uitg.]: *Het Zijklooster, convent der kanonessen-regulieren ten Zijl, het St. Cecilia-klooster en het Clarissen-klooster te Haarlem*. Haarlem, 1891

Vervolg van de bronvermelding op pag. 42

Vervolg Bronvermelding (pagina 41)

Goossens, Louis: *Van Afra tot de Zevenlappers. Heiligen in religie en kunsten*. Nijmegen, 1992.

Lockwood W.: 'Mirakelen van sinte Barbara in Middelnederlandse handschriften.' In: *Ons Geestelijk erf* 30. Antwerpen, 1956. pp. 367-387.

Mulder-Bakker A.B, Carasso-Kok, M. [red.]: *Gouden legenden: heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*. Hilversum, 1997.

Geschreven bron: Heiligenlevens; Mnl. Leiden, UB: BPL 2708. Datering: 1466.

Digitale bronnen:

Dossier Heiligen en Zaligen van de Rooms-Katholieke kerk:

www.rkdocumenten.nl/dossier.php?dossier=53

Nieuwsberichten over de inzegening van de boormachines:

www.trouw.nl; www.volkskrant.nl; www.rkk.nl